

Aldur Vunk

EESTI ARHEOLOOGILISED PALVERÄNDURIMÄRGID

On arutletud palverännaku võimalike arheoloogiliste tõendite teemal ja analüüsitud Eestist leitud palverändurimärkide ja muude palverännusuveniiride tähendust ajaloolises kontekstis. On kirjeldatud kaheksat Eestis täna teadaolevat palverännaku suveniiridena tõlgendatud arheoloogilist leidu. Kolm neist on kammkarbipoolikud, millest ükski ei kuulu Euroopas kõige enam levinud, kupul asetsevate kinnitusaukudega tüüpi. Kaks märki on leitud Pirita kloostri kaevamistel, kolmas, Tallinna Võllamäelt saadu, on artiklis tunnistatud võltsmärgiks. Lisaks on käsitletud Rocamadouri palverändurimärki ja Pärnust leitud kohaliku pühapaiga pliist võremärki. Põgusalt on vaadeldud Pirita kloostrist saadud mesileivavorme ja Tallinna Toompealt pärinevat mündilaadset Ave Maria palverännusuveniiri. On esitatud mitmeid uusi võimalusi Eesti arheoloogiliste palverännusuveniiride tõlgendamisel.

The meaning of pilgrim signs and other pilgrim souvenirs collected at Estonian sites is analysed in historical context and possible archaeological evidences of pilgrimages are briefly discussed. Eight archaeological finds recognized as pilgrim badges are described. Three of the badges are valves of scallop shells, not one of which belongs to the widespread type with holes perforated through the beak. Two badges were recovered during the excavations at Pirita Abbey. The third one, found at the Võllamäe site in Tallinn, is proved to be a fraud or false badge. Also, the pilgrim badge of Rocamadour and a local lead badge from Pärnu are described, and the moulds of honey-cakes from Pirita Abbey and a coin-like Ave Maria souvenir unearthed in the upper town of Tallinn are briefly considered. Some new ways of interpretation of archaeological pilgrim souvenirs found in Estonia are presented.

Aldur Vunk, Pärnu Muuseum (Museum of Pärnu), Rütüti 53, Pärnu 80010, Eesti;
aldur@pernau.ee

Iga toimunud ja materiaalselt väljendunud protsess jätab jälgi. Nende lugemine jääb aga alati uurija kaasaega ja sõltub paljuski sellest, kui ulatuslikud on parajasti kasutada olevad teadmised. Ian Hodderi (1991, 6) sõnul ei ole arheoloogiline leid passiivne ühiskonna tegevuse peegeldus, vaid eelkõige vahend, mille abil invidiidid oma tegevuse kaudu ühiskonna on loonud. Sellest vaatevinklist nõuab arheoloogiline leiuaines tähelepanu kui materiaalne seos indiviidi ja ühiskonna vahel. Milline on aga leidude interpreteerimise kontekst ja kui ulatuslik peab selline taust olema, jääb ilmselt veel pikka aega arheoloogia-teoreetikute tuliste vaidluste objektiks.

Karl Raimund Popper (1989, 229–231) on ühiskonna poolt hinnatud teadmist defineerides jõudnud järelduseni, et teadusliku uuringu resultaat peab olema “huvitav”, nagu ta nimetab raskesti tuletatud järeldusi. Sealjuures ei vajata mitte lihtsalt faktidega kooskõlastatud teadmist, vaid üha uusi ja esmapilgul nähtamatuid seoseid – Popperi sõnul “ uut tõde”. Nüüdisajal levinud kontekstuaalne käsitlus nõuab ka arheoloogidelt võimalikult mitmekesise andmestiku kasutamist, pealegi on näiteks tindiga paberile kirjutatud sõnum osake materiaalsest kultuurist, mille säilmeid uurib arheoloogia (Hodder 1991, 12, 145). Ka praeguses artiklis on esemete interpreteerimisel rohkesti arvestatud ajaloolaste töö tulemusi ega pole piiratud esemete kirjeldamise ja dateeriva tüpologiseerimisega. Selle poolest on kasutatud meetod sarnane pigem kognitiivsele arheoloogiale¹ (vt Flannery & Marcus 1996, 351).

Palverännaku arheoloogiliste jälgede lugemise taustaks on eseme(katke)te tuletatud funktsioon ja nende leiukohad. Lisaks ajaloolaste kirjapandud teadmised Eesti ajaloost, ikonograafiast ja keskaegsetest palverännakutest Euroopas. Vagade rännakute arheoloogilisteks jälgedeks tuleks pidada nii palveränduri atribuutikat (palverännusuveniirid ja rändurivarustus) kui ka äratuntavate panustega matuseid. Samuti on selleks materiaalsed tõendid kohalike sihtpunktide või palverännuteede kohta, nagu suveniiride valmistamise vahendid, teadaolevad pühamute ja hospitalide säilmed või teeviidad².

Palverännusuveniiridest tuntuimad ja kõige selgemate tunnustega on märgid. Palverändurimärkidega samaväärseteks, kuigi mitte samatähenduslikeks atribuutideks peetakse veel väiksemõõtmelist pauna ja rännusaua (vt Birch 1998, 76). Neid on Euroopas hauapanustena leitud, ometi pole sellistele leidudele võimalik viidata veel Eesti arheoloogilises materjalis. Lisaks toodi palverännakutel kaasa väga mitmesuguseid esemeid, alates kividest ja naeltest kuni maalideni (Spencer 1998, 3). Nende liigitamine palverännusuveniirideks eeldab siiski lisateavet.

Palverännukohtade juures on ajapikku ladestunud ka annetuste ja atribuutika jäänuseid, kuid nende äratundmine nõuab detailsemat teooriat leidude tähenduste kohta. Kõige sagedamini on näiteks Euroopa lõunapoolsetes pühamutes nimetatud palverändurite poolt mahajäetud ahelaid, mida kohati loeti kokku tuhandeid (Sumption 1975, 158). Selle seletuseks leidub allikates mitmeid teateid karistuspalverännakutest, mida tuli sooritada ahelates, kuni sihtkoha pühakult saadud nägemus või muu tunnusmärk palveränduri neist vabastas. Annetusteks pühakohtades olid nii vahast kui ka tinast kujukesed vms maagilise alltekstiga aines, aga ka panused mitmesuguse tarbekraami ja müntidena.

Kõik nimetatud leiuvaldkonnad vajavad jätkuvalt läbitöötamist ja enamikule neist on siin viidatud vaid kui võimalikele. Vana-Liivimaa arheoloogilises materjalis on praeguses uurimisseisus palverännakute kindlateks tõenditeks eeskätt palverännusuveniirid ja nende valmistamise vahendid.

¹ Mineviku kultuuri selliste aspektide nagu intellektuaalse ja märgilise tunnetuse vormide (sh kosmograafia, religioon, ideoloogia, ikonograafia) säilmete arheoloogiline uurimine.

² Need ei tarvitsenud Vana-Liivimaal olla siiski sama jäävad kui näiteks Lübeckist leitud dekoreeritud kivist tuntud palverännukoha Wilsnacki suunaviidana (vt Boockmann 1986, 255).

Palverändurimärgid

Palverändurimärgid jagunevad looduslikeks, metallist ja muust materjalist (gagaadist, paberist, siidist, pärgamendist jne) märkideks. Naturaalsed suveniirid on olnud märkideks kahel kõige varasemal ja ka kõige tähtsamal palverännupaigal. Pühalt Maalt toodud palmioksi on palverändurimärkidena jäädvustatud kahel u 1300. aastaga dateeritud Taani hauaplaadil (vt Liebgott 1982, 40). Mõlemal plaadil on kujutatud lihtsas rüüs palveränduri muude atribuutidena rändurikeppi ja kerjakotti sellele kinnitatud Euroopa tuntuima loodusliku märgi – kammkarbiga. Palmioks või pudelike veega Jordani jõest kuulusid oma ideoloogia poolest veel Bütsantsi idakirikliku palverännaku juurde, mille juured on juba 2. sajandis (Cowe 1984, 318). Ateena Bütsantsi Muuseumis on rikkalikult esindatud kolme tüüpi palverännusuveniirid, mis olid Kagu-Euroopas kasutusel läbi keskaja. Nendeks on lapikud keraamilised pudelikesed püha vee kandmiseks, samuti palveränduri eraldusmärkidena rõivastuse külge kinnitamiseks mõeldud erinevas suuruses, nupukeste või aasadega metallristid ja kaelas kantavad, reljeefidega kaunistatud, õõnsad metallristid. Need keskmiselt 10–15 cm pikkused ülaosas paiknevate hingedega ristikujulised reliikvaarid olid mõeldud “tõelise ristipuu” tükikeste ümbristeks. Ristipuu tükike reliikviana oli Vana-Liivimaal esindatud Riias (Levāns 2001, 65).

Palverännakud Lääne-Euroopast Pühale Maale said alguse hiljemalt 4. sajandil, 333. aastast on säilinud Bordeaux’ palveränduri reisiraamat (Hunt 1998, 55). Palestiinast toodud dekoratiivseid keraamilisi ja metallist pudeleid oli või veega on teada nii 6.–7. kui ka 12. sajandist (Folda 1995, 296–297). Ometi jäid Püha Maa suveniirid Lääne-Euroopa nooremast traditsioonist erinema, andes küll inspiratsiooni näiteks püha veega täidetud dekoreeritud metallpudeli (*ampulla*) kasutamisele Canterbury, Aacheni jt pühakohtade suveniirina. Võeti üle ka komme õmmelda märkidest kogukamaid metallriste eraldusmärgina palveränduri mütsi või riietuse külge.

Levinuimad arheoloogilised tõendid palverännakutest läänekiriku aladel on metallmärgid. Neid valmistati suuremates palverännukohtades kümnete tuhandete kaupa. Nii lasi Regensburgi raad esimeseks Kauni Maria altari palverännuaastaks (1519) teha 40 000 märki, kuid rändureid tuli kokku üle 50 000 (Köster 1983, 18). Suveniiridest ilma jäänud olid rahulolematud ning pöördusid koju tagasi sõimeldes. Järgmisel, 1520. aastal oldi Regensburgis juba paremini ette valmistatud ja arveraamatu järgi müüdi palverändureile 109 198 tina- ja 9763 hõbemärki (Köster 1984, 207). Suurest nõudlusest märkide järele annavad tunnistust teisedki allikad. 1392. aastal Münchени linnavärvavais kannu visatud herneste arvu põhjal külastas seda paika ühe nädala jooksul 60 000 palverändurit (vt Spencer 1968, 137). Põhja-Euroopa tähtsaima Neitsi Maarja palverännukoha ja reliikviatest rikka Aacheni värvate juures loeti 1496. aastal 142 000 palverändurit ühe päeva jooksul. Need arvud olid suured ka seetõttu, et tihti ajastati rännak devotsiooninädalatele ja -päevadele. Traditsiooniliselt oli suurem külastatavus reliikvia sabati- ehk pühadel aastatel, s.o igal seitsmendal aastal ja eriti

juubeliaastatel, nagu Roomas alates 1300. aastast või Canterbury's Püha Thomase haul aastast 1370. Juubel kestis terve kalendriaasta ja reeglid nõudsid saabu- nuilt kohalike pühapaikade külastamist eri päevadel. Roomas tuli palveränduril 1300. aastast pärineva paavsti bulla *Antiquorum relatio* (vt Webb 2001, 76) kohaselt lisaks Peetruse ja Pauluse haudadele käia kõigis pühapaikades erinevatel päevadel ja selleks peatuda linnas vähemalt 15 päeva. Kuid seegi ei vähendanud saabujate arvu. Rooma 1450. juubeliaastal registreeriti 40 000 vaga sisserändajat päevas. Vana-Liivimaal oli vähemalt 14. ja 15. sajandi lõpu eel Rooma juubeli- aasta palverännak samuti aktuaalne (vt LG, nr 144; UB II: 1, nr 752).

Enamasti tinast valmistatud märgid ei ole maapinnas kuigi hästi säilinud. Lisaks materjali enese pehmusele on põhjapoolsemates maades suveniiridel reaalne oht hävida tinakatku tõttu. Leitud märkide juures on aga sagedasti häiriv asjaolu ladestumistingimuste ebamäärasus. Palverändurimärkide kuulsaimad kollektioonid on kogutud jões – nagu Thamesist pärinevad suveniirid Briti Muuseumis ja Seine'ist leitud Pariisis Cluny Muuseumis (Ward Perkins 1940, 256) – või üleujutatud aladelt Madalmaades (Beuningen 1993, 9). Brian Spenceri (1968, 139) arvutuste kohaselt olid umbes pooled Briti märgid leitud Londonist, kuid arvestades kõiki 60 leiukohta, pärinesid 90 protsenti saarel leitud 1300 märgifragmendist jõesängidest või pervekindlustustest. Ülejäänute hulgas on sagedased juhuleiud, mis samuti jäävad ilma arheoloogilise kontekstita.³

Kammkarpidest märgid

Atlandi ookeani kammkarpi (*Pecten maximus L.*) võis osta apostel Jaakobuse pühamu juurest Santiago de Compostelas, Loode-Hispaanias. Samas oli kammkarp Euroopas ka palverännakute üldine sümbol ja näiteks veel katkuhaigete patrooni Püha Rochuse († 1327) atribuut. Karbipoolmeid on keskaegsest ja hilisemast kihist või juhuleidudena saadud üle Euroopa, Põhjamaades ja samuti Eestis on need säilinud suveniiridest arvukaimad. Kammkarpidest märkide ja tavaliste, Atlandi ookeani kallastel Marokost kuni Norrani leiduvate kammkarpide erinevuseks on tavaliselt peetud kinnitusauke. Neid on jäljendatud ka metallist valmistatud kammkarbikujulistel märkidel. 10. ja 11. sajandil pidid Püha Jaakobuse haul käijad pärast pühamu külastamist ette võtma 25 km pikkuse teekonna rannikule, et teemakohast suveniiri⁴ kaasa viia, 1120. aasta paiku olid “kalakarpide” (*cruscille piscum*) ja muude suveniiride müüjad juba katedraali põhjaportaali ees kohad sisse võtnud (Sumption 1975, 174). 80 aastat hiljem tegutsesid ametlikud kaubitsejad Santiago peapiiskopi litsentsiga, seega

³ Näiteks leiti aastatel 1977–1987 Taanis 17 palverändurimärgist vaid 4 arheoloogilistel kaevamistel. Ülejäänud avastati metallidetektoril abil (Liebgott 1988, 221).

⁴ Cluny munkade 12. sajandil koostatud palveränduri käsiraamatu järgi elas Santiago lähedal meres kala, kaks karpi kummalgi küljel, neid karpe korjasid rändurid rannalt ja õmblesid müt-sidele “kandes nad koju omaste rõõmuks” (Sumption 1975, 174). Kammkarpi on peetud apostel Jaakobuse meritsi Galiciasse saabumise sümboliks.

on alates 13. sajandi algusest alust rääkida ehtsatest ja mitte-ehtsatest märkidest. Põhjusel, et Santiago märk oli Euroopas müüdud märkidest mainekaim ja et seda oli sealjuures lihtne võltsida, on mitmed uurijad ettevaatlikud iga niisuguse leiutõlgendamisel Santiago de Compostela palverändurimärgina.

Karbimotiivi kasutasid suveniirina samuti mitmed ranniku pühakohad, tuntuim neist on Mont-Saint-Micheli klooster Normandias. Palverännakud peangel Miikaeli pühamusse Mont-Saint-Micheli saarel algasid 11. sajandil. Nii sealsel tinast palverändurimärgil kui ka suveniirpudelikesel on lisaks peainglile kujutatud kammkarpi (Spencer 1968, tahv IV: 1; Lamy-Lassalle 1971, tahv XXVIII: 1–9) või koguni kammkarpi Prantsuse kuningliku vapiga (Beuningen & Koldewey 1993, nr 294). Suhteliselt lihtsate, väheste detailidega tinavalukujutiste põhjal on raske määrata jälgendatud kammkarbi liiki. André Georges (1971, 49–52) arvates kujutatakse *Pecten maximus*'est väiksemat ja püstjas-ovaalsema kujuga ebakammkarpi (*Chlamys varia*), millesarnast aga leiumaterjalis ei ole märgatud. Samas leidub isegi haudade ja kirikute leiuaineses lisaks kammkarpidele ka nende paremaid ja halvemaid koopiaid. Kurt Köster (1983, 144) ja Lars Andersson (1989, 117) juhivad selles kontekstis tähelepanu kammkarpidega vaid kujult sarnastele söödavatele südakarpidel (*Cardium edule*), austrikarpide (*Ostrea edulis*) ja mereliua (*Patella*) kinnituskudega kodadele. Eesti materjalis on kaugelt toodud suuremõõtmelise südakarbi 2 cm kõrgune fragment leitud näiteks 2001. aastal Tartus, Riia 1 kaevamistel. See ei paiknenud küll pühitsetud pinnases, vaid 15. sajandiga dateeritud eeslinnakihis.⁵ Siiski ei saa puuritud kinnituskudega ja palverändurihaudadest leitud südakarpe tõlgendada palverändurimärkide halbade koopiatena. Worcesteri katedraali säilinud orgaanikaga 15. sajandi palverändurimatuses oli südakarp seotud nahkpaelaga saarepuust rännukepi külge (Webb 2001, 125). Selline kandmisviis ei võimalda seda pidada enamaks lihtsast dekoratsioonist.

Santiago de Compostela monopoli kohta kammkarpidest palverändurimärkidele pole seni veel üksmeelt. Kui jätta kõrvale võimalus, et kammkarpe Mont-Saint-Michelis või mõnes teiseski pühakojas jagati, jääb lisaks veel kaasaegsete ahvatlus neid järele teha. On teada, et suveniiridega kauplemise lubade müügist põhisissetuleku saanud Santiago peapiiskop kurtis võltsitud märkide müümise üle Prantsusmaal ja Hispaanias, 1228. aastal tegeles libamärkide müüügiga koguni vaimulik võimukandja tema enda peapiiskopkonnas – Lugo piiskop (Sumption 1975, 175). 1207. aastal kirjutas paavst Innocentius III Hispaania ja Gascogne'i piiskoppidele, et merikarpideks nimetatud apostel Jaakobuse märkide (*insignia beati Jacobi quae conchae dicuntur*) võltsijaid tuleb karistada kirikust väljaheitmisega (vt Webb 2001, 130). Selliseid manitsusi kordasid paavstid veel mitmelgi puhul. Ilmselt tuli looduslike karpide autoriseerimata levitajate vastu võidelda varemgi. Võltsingute vältimiseks on 12. sajandil hakatud Santiagos müüma ka tinamärke.⁶ Nende valmistamisel oli vaja juba tehnilisi vahendeid ja

⁵ Arheoloog Rünno Vissaku dateering.

⁶ “Püha Jaakobuse karp, mis tina[märgi]ks on muudetud” (vt Köster 1983, 142–143).

oskusi tunduvalt enam kui kinnitusaukude puurimisel looduslikku karbipoolmesse. Lihtsama võttena kasutati samal eesmärgil kammkarpide värvimist. 12. sajandi lõpust pärinevast hauast Bristolis, Inglismaal, on leitud *Pecten maximus*'e kumeram pool, mille välisküljel on säilinud maaling (Spencer 1998, 245).

Igal kammkarbil oli kõigele lisaks kaks poolt ja palverännumärgina kasutati enamasti selle kumeramat (e "alumist") poolt. Levinud arusaama järgi on suuremaid märke kasutatud kiiretest mägiojadest joogivee ammutamisel ja koguni pühitsetud vee piserdamisel. Köster (1983, 147–148) on arheoloogiliste kammkarpide tunnuseid ja kaasleide analüüsides märganud mitmeid seaduspärasusi. Keskaegsetes 11.–12. sajandi palverändurihaudades on tavalisteks leidudeks erineva suurusega karbipoolikud koos teiste pühakodade metallmärkidega, alates 13. sajandist on valitsevad väiksemad (46–75 mm läbimõõduga) ja alati kumeramad kammkarbipoolikud. Neid leidub enamasti ühe-, aga vahetevahel ka kahe-, kolme- või koguni neljakaupa ja teiste pühakodade metallmärke on kaasleidudeks harva. Alates 16. sajandi keskpaigast kuni 18. sajandini suurenes kammkarpide kui panuste arv järsult (kuni 30 ühes hauas), rohkesti leitakse 2–4 kinnitusauguga suuremõõtmelisi karpe ja nende seas ka lamedaid ("ülemisi") vasakpoolikuid. Sagedased kaasleidud on samast palverännupaigast toodud gagaatfiguurid ja lamedamate karbipoolikute siseküljele kinnitatud Santiago katedraali 17. sajandi Puerta Santa barokse portaalireljeefi tegelastega metallist võremärgid (vt Köster 1983, 137–138).

Andersson (1989, 189–191) tõdeb palverännuatribuutika suhtelist populaarsust lõunapoolse Skandinaavia hauapanustes 13. sajandil ja selle järsku vähenemist järgnevatel sajanditel. Pooled teadaoleva leiukohaga Skandinaavia kammkarpidest on saadud hauapanustena, matuseid dateerib Andersson (vt 1989, 153) enamasti käeluude asendi järgi. Sellise meetodi alusel määrates on Skandinaavia hauapanustest kammkarpide varasemad näidised rõhuvas enamikus läbimõõduga 66–75 mm ja leitud sageli koos muude pühapaikade metallmärkidega, hilisemad jagunevad erinevate suuruste vahel ühtlaselt. Samast hauast pärinevad karbipoolmed on peaaegu ühesuurused.

Kammkarbipoolmed Piritalt

Kirjalikud allikad kinnitavad Santiago palverännakute tuntust Vana-Liivimaal 14. ja 15. sajandil. Nii on apostli nimekaim Saare-Lääne piiskop (1322–1337) Jacobus enne ametisse kinnitamist merel surmaohtu sattununa lubanud rännata Santiago de Compostelasse. Sellest vabastas ta paavst Johannes XXII enne jõule 1323. aastal tingimusel, et rännaku piiskopi kulul keegi teine ette võtab ja et piiskop vaestele annetab (LC V, nr 18 639). See ei kinnita veel, et keegi piiskopi alamatest palverännult ka naases ja midagi kaasa tõi. Samuti nagu Danzigis vastavasse kausta köidetud Tallinna dekaani Detmaruse tõestuskiri 29. septembrist 1429, et selle ettenäitaja Wilhelm on teel Rooma ja Santiago pühamutesse (*ad visitandum limina beatorum Petri et Pauli atque Jacobi apostolorum* – UB 8, nr 97).

Esimesed teadaolevad apostel Jaakobuse märgid Eestis on välja kaevatud birgitiinide kloostrist Pirital 1977. ja 1979. aastal. Püha Birgitta oli ise aastail 1341–1342 koos abikaasaga ette võtnud palverännaku Santiago de Compostela pühamusse (ja rännanud hiljem Rooma koguni kaks korda), seetõttu on sellised leiud Piriti kloostri aegsest kihist lausa prognoositavad. Kloostrikiriku altarijäänuste hulgast 1977. aastal leitud kammkarbi (*Pecten maximus*) tuvastas palverändurimärgina Pekka Sarvas (Tamm 1977a, 39). Väga suurte hulka kuuluvat märki (114 × 142 mm) on publitseeritud korduvalt (Tamm 1978, tahv XVIII: 7; Köster 1983, 130). Kaevamiste aruande (Tamm 1977b, 25–26) järgi võib altari lammutuskihist leitud märki dateerida 15.–16. sajandiga, birgitiinide kloostrikiriku tegutsemisaeg oli aastatel 1431–1577 (vt Raam 1984, 6–12).

Läbipuuritud kõrvakesed teevad selle kumeramast karbipoolikust märgi suhteliselt haruldaseks. Nimelt on arheoloogilises materjalis harvad kammkarbid, mille kinnitusaugud paiknevad karbi kõrvakeses. Köster (1983, 125) juhib tähelepanu asjaolule, et ligi 150-st tema poolt keskaegseks dateeritud märgist, millel oli säilinud kinnitusaukudega osa, on vaid kolmel augud puuritud kõrvakesesse. Üheks neist on 1977. aastal Piritalt leitud kammkarp. Valdaval osal Santiago märkidest on kinnitusaugud koja kupul, sõltumata karbi mõõtmetest (vrd Köster 1983, 123; Andersson 1989, 107). Kuivõrd ka Taanist leitud pronksist karbikujulisel palverändurimärgil (vt Andersson 1989, 117) ja Madalmaadest leitud tinamärgil (vt Beuningen & Koldewey 1993, nr 217) on augud kupul, on levinumad märgid kindlasti “õiged”. Santiago peapiiskopi (1408–1445) Don Lope de Mendoza paleest La Coronas pärinevad maalitud fajanssplaadid kujutavad samuti koja kupule tehtud aukudega palverändurimärke (vt Santiago, nr 279). Suhteliselt arvukamalt leidub kõrvakesesse puuritud aukudega kammkarpide kujutisi. Tuntud on Roueni katedraali 13. sajandi apostel Jaakobuse vitraaž ja 15. sajandi lõpu Burgundia päritolu värvitud kivireljeef, samuti Põhja-Madalmaade miniatuurmaalid 1440.–1450. aastatest (vt Koldewey 1993, 41–42).

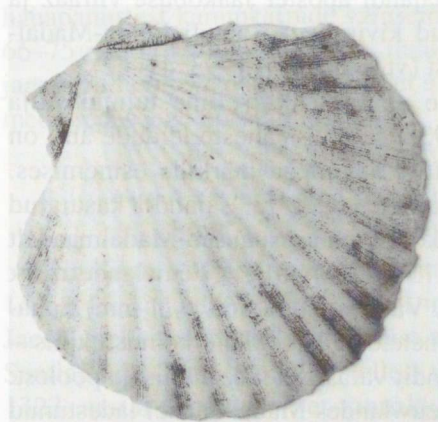
Lisaks Kösteri esitatud kolmele märgile on veel üks selline tulnud välja Madalmaadel (Beuningen & Koldewey 1993, nr 205). Väheste leidude abil on raske näha seaduspära kõrvakesesse puuritud aukudega märkide esinemises. Siiski tundub, et sellised on eeskätt suuremad, umbes 15. sajandil kasutatud märgid, mida ei leita matustes. Piriti märgi kõrval on seesugused Madalmaadelt pärit Reimerswaali 14.–15. sajandi märk (113 × 129 mm) ja Nieuwlande märk (97 × 111 mm) 15. sajandi esimesest poolest. Väiksem märk (63 × 71 mm) Euna-test Hispaania Navarras jääb – lisaks mõõtmetele ja leiukohale kalmistikihis – erandlikuks veel ka oma arvatavalt mitu sajandit varasema ladestumisaja poolest. Peale nende on u 15. sajandil (*taq* 1532) Nieuwlandes Madalmaadel ladestunud väiksema kammkarbi kumeram poolik (68 × 72 mm), mille kaks kinnitusauku paiknevad kõrvakeses. Kolmas kinnitusauk märgi kupul on nähtavasti tehtud metallmärgi ühendamiseks karbiga (Koldewey 1993, 42–43). Keskaegsetele kammkarbist Santiago märkidele olid dekoratsioonina kinnitatud ilmselt väiksemad apostel Jaakobuse või rändurikepi kujutised, nagu neid võib näha tinamärkidel

ja altaripiltidel, kus sellised ja sageli veel suuremad märgid olid kinnitatud palverändurimütsi külge.

Kõige lihtsam seletus kinnitusaukude mitmesugusele paiknemisele on kandmisviisi erinevus. Haudadest leitud kammkarpidest märkide (u 90% teadaolevatest) paiknemise järgi on enne 14. sajandit neid õmmeldud paunade külge või riputatud kaela (Spencer 1998, 245). Alates 14. sajandist on säilinud kujutiste järgi valdavaks saanud märkide õmblemine mütsi külge. See tava kestis veel 18. sajandil (Wickens 1984, 178–179).

Mütse haudadest ei leita, palverändurile ei tarvitsetud neid koos koti ja sauaga kirstu kaasagi panna. Tavaliselt saadakse kaevamisel koos luustikuga vaid palverändurimärgid ja saua metallotsik. Skandinaavia kuuest 14. sajandi ja hilisema ajaga dateeritud Santiago palverändurihauast ei asetsenud aga üheski märk kolju läheduses (vt Andersson 1989, 143–154). Louvaini Püha Peetruse kiriku krüptis Belgias oli säilinud orgaanikaga hauas kupul paiknenud kinnitusaukudega kammkarbipoolik õmmeldud rändurikeebi külge (Santiago, nr 179). Üksikute märkide kandmine keebil on 15.–16. sajandi palverändurite kujutistelt samuti tuttav ja märkide paiknemise järgi haudades on tõenäoline, et hilisemates haudades suhteliselt vähe esindatud märgid võisid olla kinnitatud keebi külge.

Põhja-Madalmaades 1440.–1450. aastatel tegutsenud miniatuurimaalija, “Catharina van Kleve (Kleef) meister”, kes Van Alpheni palveraamatus on kujutanud läbipuuritud kõrvakestega kammkarbipoolikuid, on Catharina van Kleve palveraamatus maalinud apostel Jaakobuse kandmas samasugust märki palverändurimütsil (vt Koldewey 1993, 38). Ilmselt on märgid, mille kinnitusaugud on kõrvakestes, mõeldud just peakattele panemiseks. Kahjuks ei võimalda Eesti napp materjal seda teemat sügavamalt uurida.

Joon 1. Kammkarp (*Pecten maximus*) Pirita kloostrist (TLM 18437: 35). Foto Jaan Künnap.

Fig. 1. Scallop shell (*Pecten maximus*) from Pirita Abbey. Photo by Jaan Künnap.

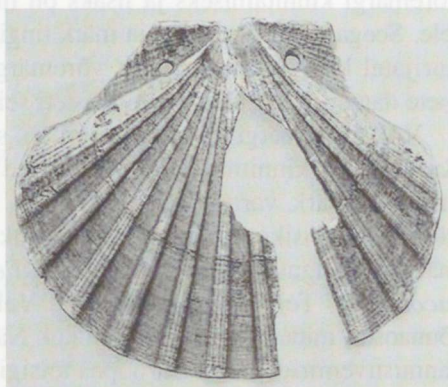
1979. aastal kaevati tõenäoliselt kloostri kalmistikihist välja keskmise suurusega (54 × 57 mm) kammkarp (vrd Aus 1980, 14). Teist Pirita märki ei ole alust dateerida täpsemini kui sealset kalmistikiht. Kloostri matused arvatakse pärinevat ajavahemikust 1420–1574 (Tamm 1978, 365). Märki ülaosa on ilma kinnitusaukudeta (joon 1). Sellised märgid on kõrvakestesse puuritud augukestega eksemplaridest veelgi haruldasemad, näiteks võib tuua vaid Amsterdamis u 1490. aastal ehitatud Jeruusalemma kabeli vundamendi alla ladestunud töötlemata suurema (96 × 107 mm) kammkarbipooliku (vt Köster 1983, 131). Santiago märke kujutati mõnikord ilma aukudeta ka nende kandjate kaasajal

(vt Santiago, nr 199) ja on küllalt ilmne, et selliste märkide kandmisviis pidi olema erinev tavapärasest. Võimalik, et Piritä märgi riputamiseks oli kohandatud samast leitud kahekordsest vaskplekist 42 mm pikkune plaat, millel on kolm augukest ja siksakornament (vt TLM 18437: 34). Teise võimalusena kanti seesuguseid märke ränduripaunas ja kasutati vee ammutamiseks mägiojadest. Selleks näiteks kupule puuritud augukestega märgid ei sobinud.

Kammkarpideid Tallinna Völlumäelt

1994. aastal Tallinnas väljakaevatud märgi (joon 2) puhul on esmapilgul ootamatu selle leiukoht völlakonstruktsiooni alusmüüride vahel (Lavi 1994/95, 34–35). 20 cm paksusest segamini pööratud matustekihist leitud *Pecten*'i suuremõtmelise (95 × 108 mm) lameda vasakpooliku ladestumise täpsem dateerimine leiusituatsiooni järgi ei olnud võimalik. Völla kivialus oli postide dateeringu põhjal rajatud 14. ja 15. sajandi vahetuse paiku ja völla puitosa hävitatud Balthasar Russowi kroonika teate kohaselt 1577. aastal (Lavi 1995, 444–445). Segatud kultuurkiht ei anna kahjuks kindlaid pidepunkte leiu sinna sattumise aja määramiseks. Põhjusel, et palverännusuveniiri sisaldanud kihi peale oli moodustunud Ain Lavi hinnangul ajavahemikust 1577–1753 pärinev matuste kiht, võib märgi dateerida eeskätt 16. sajandi esimesse poolde. Pealegi on suuremõtmelised märgid ka üldiselt iseloomulikud 16. sajandile.

Olen varem (Vunk 1997, 75) möönnud kahte võimalust märgi seostamisel tapalavaga: 1) kurjategija oli eelmise kuriteo sooritamise järel juba saadetud palverännakule ja sama karistust uuesti ei rakendatud või 2) karistuspalverännakule saadetu ehk lindprii oli tagasi pöördunud ennetähtaegselt või rituaali sooritamata. Esimest võimalust toetab ka Lavi (2001, 51). Liiati on Tallinna kriminaalkroonikasse näitena mõrvari saatmisest Santiago palverännakule talletatud süü heastamise kokkulepe 1. septembril 1479 surnuks löödud Rotger van Borsteli sugulaste ja sõprade ning mõrtsukate vahel (Nottbeck 1884, 88–89). Seal sätestati, et üks kurjategijaist pidi ette võtma kaks palverännakut – Wilsnacki ja Santiago de Compostelasse (*to kümpstelle to sunte Jacops*). Võimalik, et palverännakud või vähemasti üks neist olid sealjuures inspireeritud kadunu testamendi sisust. Loomulikult olid rännakud lisanduseks avalikule kahetsemisele ning rahalistele

Joon 2. Kinnitusaukudega kammkarp (*Pecten jacobaeus*) Tallinna Völlumäelt (AI 6011: 25). Foto Erki Russow.

Fig. 2. Scallop shell (*Pecten jacobaeus*) with holes for stitching, from Tallinn. Photo by Erki Russow.

koormistele tapetu matusekuludeks ja hingepäästmiskapitaliks. Et aga mõrvareid ka Tallinnas Santiago rännakule saadeti, kinnitab Põhja-Euroopas ja eriti hansalinnades juurdunud tava tunnustamist siinmail.

Püüan esile tõsta hoopis uut vaatenurka Võllamäelt pärineva arheoloogilise leiu tõlgendamisel. See põhineb tüpoloogilistel kaalutlustel. Esiteks on silmatorkavalt erandlik kammkarbi vasakpooliku kasutamine palverännusuveniirina. Keskaegsed märgid on üldjuhul kumeramast poolmest. Oluline on seegi, et kinnitusaugud on puuritud kõrvakestesse sarnaselt Piritalt leitud märgiga ja Võllamäe märk on sellistest märkidest ainus lamedamast poolmest valmistatu.

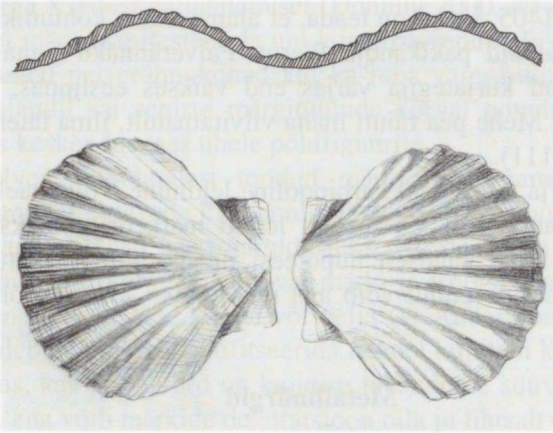
Santiago palverännutee märkide ülevaate koostamisel lasi Köster (1983, 122, 125) määrata Schleswigist ja Baden-Württembergist leitud kammkarbid ning kõik 35 liigitati *Pecten maximus*'e sügavamaks poolikuks. Kolme kinnitusaugu ja karbi siseküljele kinnitatud tinast võremärgiga (vt Santiago, nr 177) lame kammkarbi-poolik oleks Kösteri (1983, 137–139) järgi tüüpiline Santiago märk 17.–18. sajandist. Prantsuse palveränduri Jean Juillet' 1733. aastast säilinud müts on varustatud just sellise märgiga (vt Schmutge 1999, 18). Adrianus Maria Koldewey (1993, 41–42) väidab siiski, et Kösteri viidatud Santiago võremärgid kammkarpide siseküljel on sarnased hoopis umbes aastatel 1440–1450 maalitud Van Alpheni palveraamatu 113. lehe pöördel leiduva illustratsiooniga ja võivad seega olla varasemad. Mereteemalised miniatuurid sellel leheküljel kujutavad muu hulgas kahte kammkarbist palverändurimarki. Üks neist on kahe kõrvakestesse puuritud kinnitusauguga kumeram karbipoolik. Teine samasugune on kujundatud taustana arhitektuurses raamistuses võremärgile, mille motiiviks on troonil istuv apostel Jaakobus ja kaks pühakut. Selgelt on välja joonistatud seitse kinnitusaasa võremärgi külgedel, mis viitavad tavalisele külgeõmmeldavale märgile. Palveraamatu miniatuuri taustana on kujutatud kumeramat kammkarbipoolikut, mis ei sobi kuigi hästi suure võremärgi kinnitamiseks ja lisaks on märk joonistatud karbi välis-, mitte siseküljele. Seega ei tarvitse karp ja märk tingimata komplektis olla. Kokku võttes ei ole uurijatel küll üksmeelt tinast võremärgiga varustatud lamedate kammkarbipoolmete dateerimisel, siiski pole Kösteri seisukohta üheselt ümber lükata õnnestunud.

Võllamäe märgi leiusituatsioon 16. sajandist hilisemat dateeringut ei võimalda. Kuivõrd ka kinnitusauke oli puuritud vaid kaks⁷, on see mitme tunnuse järgi erandlik märk varasemast perioodist. Leiukoht ise viitab võimalusele, et tegu võib olla ilmsiks tulnud pettusega ehk teisisõnu võltsmärgiga. Kammkarbi liiki määrates selguski, et see ei ole mitte *Pecten maximus*, vaid sellele sarnane *Pecten jacobaeus*.⁸ Teine karp on levinud Vahemeres ja neid võib leida veel Portugali lõunaosas, mitte aga Galicia rannikul. Näiteid Vahemere karpide kasutamisest palverännusuveniiridena on Euroopas teisi. Prantsusmaal Saint-Avit-Sénieur'i endise benediktlaste kloostriga kahest 11. sajandi palverändurimatusest varasemas leiti lisaks palverändurikepi jäänustele kaks kinnitusaukudega kammkarpi, mis võisid samuti

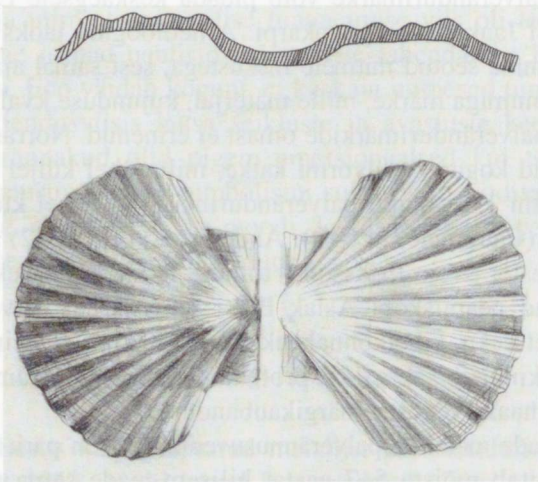
⁷ Kuigi murdunud karbipoolme oluline osa on puudu, ei ole kolmandat kinnitusauku puuritud vähemasti samasse kohta, kus see paiknes Nieuwlande märgil, s.t täpselt tsentrisse. Pealegi oleks märk pidanud murduma augu kohalt, jättes murdejoonele augu puuritud perve.

⁸ Määramisel osutatud abi eest tänan Pariisi kolleksionääri Olivier Carod.

olla hoopis *Pecten jacobaeus*'e⁹, mitte Santiagos kasutatud *Pecten maximus*'e jäänused; samasugune kahtlus on ka Londoni *Steelyard*'ist leitud väikese 14.–15. sajandi palverändurimärgi suhtes (Köster 1983, 124, 130). Kuivõrd nii Santiago de Compostela kui ka Mont-Saint-Michel asuvad Atlandi ookeani rannikul ja ühegi Vahemere-äärsse pühapaigaga kammkarpe ei seostata, on tõenäoline, et sellised märgid on võltsingud Santiago märgist. Karpe saab eristada kojapoolme ristlõike järgi (Fischer jt 1987, PECT: joon 2): *Pecten maximus*'e roided ja nendevaheline ala on ühtlaselt kaetud pikisuunaliste mõigastega (joon 3: 1), *Pecten jacobaeus*'e roietevaheline ala on sile ja roietel moodustub neli mõigast (joon 3: 2).

1

2

Joon 3. Kammkarbi kahe radiaalroide läbilõike, lamedam ülemine karbipoole (vasakul) ja nõgusam alumine karbipoole: 1 *Pecten maximus*, 2 *Pecten jacobaeus*. Joonis Ene Tapfer.

Fig. 3. Cross-section of two angular ribs of a scallop shell, flattish upper valve (left) and more concave lower valve: 1 *Pecten maximus*, 2 *Pecten jacobaeus*. Figure by Ene Tapfer.

⁹ Sellise eksitava nime on karbile 18. sajandil andnud Karl Linné.

Kas oli Võllamäelt leitud võltssuveniir hangitud võimude, testamenditaiturite või kellegi muu petmiseks, võib vaid oletada. Üsna suuri summasid jäeti pärandina inimestele, kes kadunu hinge päästmiseks olid valmis pikale palverännakule minema. Nii oli Tallinna asunud Thyl Clotraet (Klothbart) Turus 1495. aasta paiku koostanud testamendi, milles terve kuldraha oli jäetud palverändurile, kes Püha Jaakobuse juurde Compostelasse rändab¹⁰, ja sama palju ka umbes poolel teel asuva Aacheni pühamute külastajale (TLA, f 230, n 1, s B.N.1). Kuivõrd sihtotstarbelise raha võis rändur kätte saada ka enne teeasumist (vt Webb 2001, 160) ja tõendite toomist, pidi karistus võimaliku pettuse eest olema karm. Karistuspalverännakust kõrvale hoidmine tingis aga kohese surmanuhtluse. Juhtumist Namuris 1405. aastal on teada, et alama astme kohtuniku tapmise eest oli Santiagosse saadetud pakikandja Pierot. Palverännaku linnast mõne miili kaugusel katkestanud kurjategija varjas end vaikeses eeslinnas, kuni ta paari nädala pärast tabati. Mehe pea raiuti maha viivitamatult, ilma täiendava otsuseta (vt Sumption 1975, 111).

Nii on eripärase ja murdunud karbipoolme leidmine Võllamäelt teoreetiliselt üsna hästi põhjendatav. Kui Võllamäelt leitud märk on pooleks murtud enne ladestumist, toetab seegi kaudselt hüpoteesi ilmsiks tulnud pettusest. Segatud kihist leitud karbipoolme puhul võib aga murdumise aega ja põhjust vaid oletada.

Metallmärgid

Tinast ja pliist palverändurimärke võib pidada keskaegsele Euroopale sama omasteks kui apostel Jaakobuse kammkarpi. Arheoloogide jaoks on aga märgi-fragmentide äratundmine seotud mitmete raskustega, sest samal ajal tehti hulgaliselt ka sekulaarse sõnumiga märke, mille materjal, kujunduse kvaliteet ja valmistamise tehnoloogia palverändurimärkide omast ei erinenud. Norras, Trondenesis, on 1914. aastal leitud koguni valuvormi katke, mille ühel küljel on Püha Olavi kujutisega Trondheimi 15. sajandi palverändurimärgi ja teisel küljel kahe tavalise märgi süvendid (Catalogue, nr 319). Andersson (1997, 242) arvab leiukoha järgi, et kohalik preester Svein Eriksson – tollane Trondheimi dekaan ja aastatel 1430–1450 trooninud peapiiskopi Aslak Bolti sõber – sai palverännamärkide valmistamisest sissetuleku kihelkonnakiriku u 1440. aastal toimunud ümberehituseks. Sel juhul kinnitab sakraal- ja profaanmärkide valmistamine samas töökojas veelgi laiemat haaret preestri märgikaubanduses.

Vanim kirjalik teade metallist palverännusuveniiridest on pärit Rocamadourist aastal 1166. Seda aitab mõista 5–7 aastat hilisem teade sama pühamu Neitsi Maarja tinamärkide kohta (vt Köster 1983, 49). Varased metallmärgid on tüübilt plaketmärgid, s.o reljeefse kujutisega peamiselt nelinurksed, mandorla- või ikoonikujulised metallplaadikesed, mille külgedele või nurkadesse on kujundatud 4–6

¹⁰ *Item golden gulden ein pylgerym, der tho sunte Jacob tho Kumpostel reyst. Item 1 golden gulden enen pylgerym tho Aken tho resen* (vrd UB II: 1, nr 111).

metallaasa. Alates 14. sajandist hakati valama uut tüüpi võremärke (Köster 1984, 205), mille reljeefne detailirikas kujutis oli taustast välja lõigatud ja seda ümbritses arhitektuurne, ümmargune vms raam. Viimased said palverännumärkide seas valitsevaks tüübiks plakettmärkide kõrval. 14. sajandit peetakse ka murdeliseks palverännakute ideoloogias: pikad rännakud asendusid lühikestega, karistuspalverännakud muutusid sagedasteks (vt Brückner 1981, 125–126) ja populaarseks said uued pühamud, kus puuduvaid pühakute säilmeid asendasid sündinud imeteod. Muutust ideoloogias võib seletada kas kasvava kriitikaga kuulsate palverännupaikade tegevuse aadressil (Herwaarden 1992, 52) või intiimsema vormi otsimisega Kristuse jäljendamisel (Donnini 2000, 40–41). Selles valguses võib teist tüüpi märk manifesteerida uut lainet palverännuliikumises. Võremärke kasutasid nii uued palverännukohad kui ka juba varem tuntust kogunud püha-paigad. 15. sajandil sai seniste märgitüüpide kõrval populaarseks siluettmärk, mille kujundus keskendus taas ühele põhifiguurile.

Tuntud palverännukohtadest toodud märgid on enamasti äratuntavad ja mujalt leitudega võrreldavad. Piirkonniti levinud devotsioonimärke on raskem tuvastada ja sageli jäävad need haruldusteks. Nii on Taani 47 kohaliku palverännukoha puhul vaid kolm teadaolevat märki ja Rootsi umbes 20 devotsioonipaiga märkidenä käsitletakse kolme või nelja (vt Andersson 1989, 159). Kohalikke märke tuleb enamasti identifitseerida nendel kujutatul kaudu. Metodoloogiline on küsimus, kas ja kuivõrd on kujutise tähendusle süüvimine tulemusrikas. Teise võimalusena võib märkide dekoratsioon olla ju lihtsalt moenähtus. Keskaja sümbolismi tunnustatud asjatundja Umberto Eco (1986, 55) toetab esimest võimalust. Keskaja inimeste esteetilise tunnetamise viis oli tema väitel sümbolite lahtimõtestamine ja nad nautisid mõistatuste lahendamist koos julgete analoogide leidmisega. Eco väidab koguni, et keskaja inimesed tundsid end seesuguses esteetilisest väljendusviisis lausa seikluste ja avastuste keerisesse sattunutena. Kuivõrd palverännakud olid pigem emotsionaalsed kui tuimad ettevõtmised, tuleks palverännusuveniiride sümbolismi suhtuda kui indiviidi kujundliku maailmapildi osasse, mitte kui ajastu moodi. Ja käsitleda eriti pealdiskirjata märkide sõnumit kujutise kõikide detailide kaudu.

Rocamadouri märk Tallinnast

Esimeseks Eestis välja kaevatud metallist palverändurimärgiks on Tallinna Raekoja platsilt 1953. aastal leitud Rocamadouri Neitsi Maarja vanemat tüüpi plakettmärk (Taranova & Saadre 1955, 27; Köster 1983, 60–61). Pealdisega *SIGILLVM:BEATEMARIE:DEROCAMADOR* märgi identifitseeris Paul Johansen (1961, 231), meenutades sel puhul Neitsi Maarja erilist seisundit Vana-Liivimaal, samuti teadet kolme Riia kodaniku saatmisest palverännakule Rocamadouri aastal 1312, mis toona moodustas osa vaimulike tapmisele ja “muudele korratustele” järgnenud suurest patukustutusaktsioonist (vt UB 2, nr DCXXXVII).

Joon 4. Tallinnast leitud Rocamadouri Jumalaema kujutisega palverändurimärk (AI 4061: 3409).

Fig. 4. Pilgrim badge depicting the Our Lady of Rocamadour, recovered from Tallinn.

Mandorlakujulise märgi (68 × 38 mm) kinnitusaasad on murdunud ja kinnitamiseks on kasutatud viit auku, mis on tehtud kirjavälja siseserva (joon 4). Köster (1983, 60) määras Tallinnast leitud märgi Neitsi Maarja vanemat tüüpi, s.o kuue kinnitusaasa ja suuremate mõõtmetega suveniiriiks. Neid valmistati alates 12. sajandist ja 14. sajandiga dateeritu on seda tüüpi märkidest hiliseim (vt Köster 1983, 63).

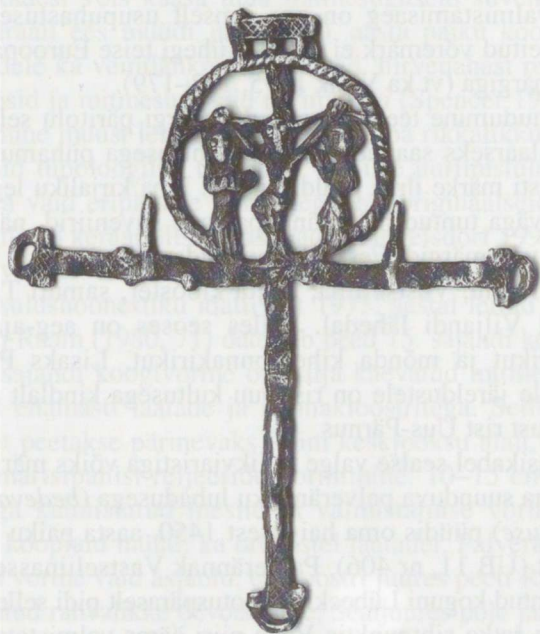
Lõuna-Prantsusmaa kuulus Neitsi Maarja pühamu oli 13. sajandi teisel poolel ja 14. sajandi alguses Liivimaal küllalt hästi tuntud. Seda kinnitavad nii teade Riia kodanike lähetamisest Rocamadouri (*de Rupe Amatoris*) 27. veebruaril 1312 kui ka märgileid Tallinna kultuurikihist. Naelaaukude järgi otsustades võis 13. sajandi teisest poolest (Tarakanova & Saadre 1955, 27) või ka veidi hilisemast ajast pärinev plakettmärk olla kinnitatud välialtari külge. Seda näib eeldavat ka Köster (1983, 61), viidates selle märgi kirjelduses Amsterdamis väljakaevatud männipuust välialtarile, mille külge olid naelutatud Blombergi ja Wilsnacki võremärgid. Siiski on sellise seletusega nõustumiseks vastukaaluna teada liiga palju plakettmärke, mille murdunud aasasid asendab märgipinda tehtud auk (vt Beuningen & Koldewey 1993; Spencer 1998). Näiteks on Lundis hauapanusena leitud ikoonikujuline Bari palverändurimärk, mille ühes servas on säilinud väga väikesed kinnitusaasad ja hilisema lisandusena auk märgi teises servas (Catalogue, nr 312a).

Tallinna Raekoja platsi kahe keskaegse kavisillutise vahele ladestunud kihist leitud palverändurimärk on nii alumises osas leiduva murdejälje kui ka kadunud kinnitusaasade järgi otsustades üsna kantud. Selle kinnitamine kas välialtari või taas riidetuse külge on hoidnud märki kasutuses ilmselt ka pärast palverännakult naasmist. Kandmisjälgedega märgid on sagedased hauapanustena ja loogiliselt võttes peaks kulunud märk iseloomustama just väga palverännaku sooritajat, mitte seesuguse teenuse igakordset pakkujat. Ei saa unustada, et pikki palve-

rännakuid võeti ette ka teenimise eesmärgil ja koguni kaubareisidena. Seda võib välja lugeda Taani kuninga Eriku vastavasisulisest manitsusest 1310. aastal (Krötzl 1994, 121). Samuti Inglise kuninga Henry IV otsusest 1433. aastal maksustada palverännakud sarnastel alustel muude reisidega, sest neid kasutasid kaupmehed maksudest kõrvalehiilimiseks (Labarge 1982, 89).

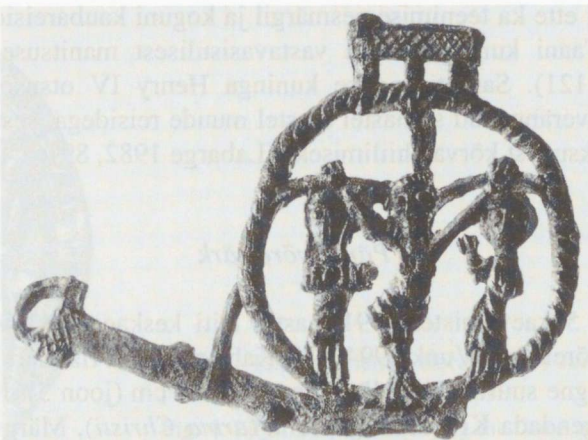
Pärnu võremärk

Pärnus Uus 5 kaevamistel 1991. aastal leiti keskaegse kivilillutise kõrvalt kraavist pliist võremärk (Vunk 1994, 64). Kahe puuduva ristiharuga Pärnu palverändurimärgi algne suurus võis olla umbes $8,5 \times 7$ cm (joon 5). Ikonograafiliselt tuleks seda tõlgendada Kristuse relvadena (*arma Christi*). Märgi üldises kujunduses on rõhutatud tähtsaimat “kannatuse relva” – ristipuud. Säilinud osal domineerib Jeesuse kannatuste atribuudina okaskroon, selle raamistuses Ristilöödu koos Neitsi Maarja ja evangelist Johannesega (joon 6). Kristus on naelutatud elupuule (*arbor vitae*). Seda motiivi rõhutab märgi kujunduses hästi eristatav T-kujuline ristipuu, mida kristlikus ikonograafias on samuti peetud elupuu sümboliks ja samas kasutatud ka Jeesuse ristikandmise ja ristilöömise kujutistel

Joon 5. Pärnu palverändurimärk. Rekonstruktsioon Aldur Vunk ja Kaarel Sirel. Foto Raivo Niine.

Fig. 5. Pärnu pilgrim badge. Reconstruction by Aldur Vunk and Kaarel Sirel. Photo by Raivo Niine.

Joon 6. Pärnust leitud palverändurimärgi katke (PäM 14489/A2507: 328p). Foto Enno Väljal.

Fig. 6. Fragment of the pilgrim badge recovered from Pärnu. Photo by Enno Väljal.

(vrd Sachs jt 1980, 328). Ristinaelte komplektist on säilinud märgiosal näha üks nael. *Arma Christi* motiiv oli tuntud juba varasel keskajal, palverändurimärk ise ei saa pärineda varasemast ajast kui 14. sajand, kui hakati valama võremärke. Märgi hilisem valmistamisaeg on aga ilmselt usupuhastuse aeg 16. sajandi alguses. Pärnust leitud võremärk ei sarnane ühegi teise Euroopas tuntud Kolgata gruppi kujutava märgiga (vt ka Vunk 1995, 172–179).

Pealdiskirja puudumine teeb palverändurimärgi päritolu selgitamise raskeks. 15. sajandil populaarseks saanud kohaliku tähtsusega pühamute devotsioonidel müüdi aga sagedasti märke ilma pealdiskirjata. Ilma kirjaliku legendita olid kasutusel ka mõnede väga tuntud palverännupaikade suveniirid, näiteks Trondheimi või Walsinghami võremärgid. Eesti alal on teada viis tuntumat keskaegset palverännupaika: Uus-Pärnu, Vastseliina, Pirita klooster, samuti Tartu toomkirik ja Püha Risti kabel Viljandi lähedal. Selles seoses on aeg-ajalt nimetatud ka Tallinna toomkirikut ja mõnda kihelkonnakirikut. Lisaks Püha Risti kabeli nimest tulenevatele järeldustele on ristipuu kultusega kindlalt seotud Valge rist Vastseliinas ja Must rist Uus-Pärnus.

Vastseliina lossikabel sealse valge reliikviaristiga võiks märgi päritolukohana arvesse tulla. Sinna suunduva palverännaku lubadusega (*bedevart to deme hilgen crutze tom Nyenhuse*) püüdis oma haigusest 1450. aasta paiku võitu saada Hans Kroger Tallinnast (UB 11, nr 406). Palverännak Vastseliinasse (*tom Nyenhuse*) oli 1450. aastal tuntud koguni Lübeckis ja ootuspäraselt pidi selle “skismaatikute”-vastase alatooniga retke sihtpunktis Vene piiri ääres valmistatama ka suveniire. 1564. aastal Kölnis kirja pandud legendi järgi peaks aga Vastseliina risti devotsioonimärgil kõige tõenäolisema atribuudina kujutatama legendaarset vibu (vt Johansen 1954, 418–421).

Pärnust leitud märk sobiks *arma Christi* kujutise tõttu just suure reede devotsioonile. Kõige tuntum sellistest reliikviatest oli Must rist suveniiri leiukohas Uus-Pärnus. Sidudes kirjeldatud märki Pärnu Musta risti devotsiooniga olen varem (Vunk 1997, 78–90) välja toonud rea kaudseid tõendeid, mis sellist seost kinnitavad. Nendest kaalukamad on:

1. Uus-Pärnu Musta risti devotsiooni peeti suurel reedel, mille sümboliks olid ka märgil kujutatud Jeesuse kannatuste atribuudid.

2. Märgil rõhutatud okaskroon oli 1526. aastast pärineva kirjelduse järgi ka Musta risti ainus märkimisväärne lisand (vt PA I, 147).

3. Okaskrooni raamistuses kujutatud kolmik koosnes Pärnu toomkiriku kaitsepühakuist. See on oluline tunnus, kuivõrd hävimisest imeliselt pääsenud altari rist ilmselt oli pärit või peeti pärinevaks 1263. aastal mahapõletatud toomkirikust.

Pärnust leitud pealdiskirjata võremärk on näide ajaloolise konteksti ja ikonograafia otsustavast osast arheoloogilise leiu tõlgendamisel. Kuigi metallmärgid on oma detailrikkuse tõttu tihti äratuntavad, jääb vähem tuntud kohalike märkide identifitseerimine sõltuma ka kirjalikest allikatest. Sealjuures on arheoloogiliste meetoditega piirdumine leidude interpreteerimiseks ebapiisav.

Muud suveniirid

Palverännupaikadest võis kaasa tuua mitmesuguseid suveniire. Santiago de Compostela katedraali ees müüdi juba 1130. aasta paiku koostatud kirjelduse järgi lisaks märkidele ka veinilähkreid, jalatseid, hirvenahast reisikotte, kerjusepaanu, rihmu, vöösid ja mitmesuguseid ravimtaimi (Spencer 1968, 141). Selliste suveniiride eristamine muust leiuainesest nõuab juba rikkalikku võrdlusmaterjali ja sellel põhinevaid tüpoloogilisi teooriaid. Seniste uurimistulemuste põhjal on võimalik ära tunda vaid eripäraste tunnustega või originaalseid suveniire, nagu Aacheni sarvekujulised keraamilised pasunad (Mangelsdorf 1992, 219–220).

Devotsioonisuveeniiride valmistamise vahendiks võib pidada kahte Pirita kloostri nunnade sulushoonestiku idatiivast 1975. aastal leitud terrakotast mesileivavormi. Villem Raam (1980, 71) dateerib need 15. sajandi keskpaigaga. Püha-piltidega 15.–16. sajandi koogivorme on välja kaevatud mitmel pool Euroopas, neid on seostatud enamasti laatade ja nunnakloostritega. Selliste vormide valmistamise kommet peetakse pärinevaks Reini keskjooksu alalt, kus oli arenenud nii savist kui ka martsipanist reljeefide vormimine. 10–15 cm läbimõõduga ja reljeefornamendiga kaunistatud mesileiva valmistamise vorme ning eelkõige nende keraamilisi koopiaid müüdi ka tavalistel laatadel. Palverännuatribuutikaga seob Piritalt leitud vorme vaid asjaolu, et kloostri juures peeti Russowi kroonikas (1993, 87) kirjeldatud rahvalikke devotsioone. Sealjuures pole jaanipäeval kloostri juures peetud devotsioon ja Piritalt leitud mesileivavormide suvised stseenid sugugi vastuolus (Raam 1980, 67–70). Kõplav Joosep ja Kristuse risti-elupuud kastev Maarja, samuti teisest vormist säilinud fragmendil kujutatud viljavihk sobivad igati kaunistama ka devotsioonisuveeniiri.

Joon 7. Tallinna Toompealt leitud devotsioonisuveniir (TLM 5737: 1222). Joonis Anne Järvpõld.

Fig. 7. Souvenir of devotions, recovered from Tallinn. Figure by Anne Järvpõld.

Tunduvalt selgem on aga 1952. aastal Tallinnas Toomkooli 21 väljakaevatud suveniiri (joon 7) seotus palverännakute ja devotsioonidega. Toomkiriku ette rajatud kaevandist leiti 22 mm läbimõõduga pronksist kettake pealdiskirjaga *AVE MARIA* (Tarakanova 1952, 26, 31). Aruande järgi leiti kloostrizetooniks nimetatud ese segatud kihist 3,6–3,8 m sügavusel maapinnast ja dateeriti 16. sajandiga. Suuruse ja kuju poolest sarnaneb ketas mündiga ja selliste 2–3 cm läbimõõduga tinast, vasesulamist ja isegi hõbedast suveniiride valik on mitmekesine (vt Beuningen & Koldewey 1993; Spencer 1998). Reeglina on need kujundatud ühelt küljelt ja jagunevad põhiliselt kahte tüüpi märkideks: kuld- ja hõbemüntide tinast imitatsioonid ning pühaku või atribuutide kujutisega kettakesed. Esimesed on Spencer (1998, 314–317) liigitanud sekulaarse tähendusega märkideks, täpsemini tinasulamist rahakott-ripatsite osadeks. Teiste, vaieldamatult sakraalse sõnumiga märkide juures on sagedaseks tunnuseks väikesed augukesed ketta servades. Canterbury Püha Thomase pead kujutavate palverännumärkide tüpoloogilist arengut kujutades peab Spencer (1998, 117) 25 mm läbimõõduga kettakest pühaku portreega viimaseks, 15. ja 16. sajandi vahetusel väljakujunenud arengustaadiumiks. Massiliselt kujutatakse medaljonilaadseid palverännusuveniire 15. ja 16. sajandi vahetusest pärinevate palveraamatute leheservadele õmmeldutena, kus paari pistega kinnitatud märkide äärtes on näha just sellised väikesed kinnitusaugud (vt Spencer 1968, tahv 1; Köster 1984, 221; Koldewey 1993, 39). Säilinud on ka tühi raamatuleht, kuhu oli jälgede järgi otsustades õmmeldud 29 medaljonmärki (Spencer 1998, 19).

Kinnitusjälgede poolest sarnaneb Tallinna Toompealt leitud märgiga Madalmaades, Nieuwlandes, leitud 25 mm läbimõõduga, tina ja plii sulamist märk (vt Beuningen & Koldewey 1993, nr 91). Kolgata grupi kujutise ja pealdiskirjaga *AVE MARIA GRACIA PLENA DOMINUS DEI* märk on dateeritud 15. sajandi esimesse poolde. Märgi keskosast allapoole, ühele joonele, on tehtud 3 mm läbimõõduga auk märgi keskpunkti lähedale ja kaks millimeetrist auku servadele. Tallinna märgil on lisaks augule kettakese keskosas säilinud kaks millimeetrist neediauku koos 4,5 mm pikkuse neediga, mille pea on vaid veidi laiem kui millimeetrise läbimõõduga neet ise. Järelikult kinnitati see märk (sekundaarselt?) 3–4 mm paksuse tihedast materjalist aluse külge, milleks võisid olla kas või raamatukaaned.

Sageli on kettakujuliste märkide serva kirjutatud reliikvia nimetus või soov, et pühak paluks märgi omaniku eest. Tallinna toomkiriku eest leitud suveniiri kujundusena kasutatud Kreeka rist lubab seda pidada hostiaks (vt Spencer 1998,

175). Näiteks olid Kreeka ristiga palverändurimärkidel tähistatud nii hostia Amsterdami monstrantsi kujutisel kui ka Blombergi hostiad (vt Beuningen & Koldewey 1993, nr 118–122). Samas on sulusristi ja 12 kuuliga kujunduses üsna ilmselt matkitud mõõtmetelt veidi väiksemaid (läbimõõt 18 mm) hõbedast münte, nagu Edwardite *long cross*-sterlingid aastatest 1272–1377 ja nende järelmündid, näiteks Flandrias 1305–1322 vermitud kontinentaalsterlingid (Catalogue, nr 124a).¹¹ 14. sajandil ja veel 15. sajandi esimestel kümnenditel olid need käibel ka hansalinnades Skandinaavias. Taani kuningriigis, mille koosseisu vaatlusaluse suveniiri leiukoht kuni 14. sajandi keskpaigani kuulus, olid sterlingid laialt kasutusel.¹² 14. sajandi sterlingeid levis ka Eesti alale, kust neid on leitud sadakond (vt Kiudsoo 1999, 150–151; Leimus & Molvõgin 2001, 47–54). *Long cross*-sterlingitelt tuttavaid sulusristi ja 12 kuuli on matkitud ka Tallinna müntidel, kuid eraldi.¹³ Kui 15. või 16. sajandil oma tüübi järgi lokaalse tähendusega *Ave Maria*-suveniir valmistati, oli eeskujuks olnud sterling juba käibelt kadunud “vana hea hõberaha”.

Siiski ei saa märgi serva kirjutatud *Ave Maria* olla seotud hostiaga, mida võib pidada vaid Kristuse ihuks. Siin oleks vajalik seletus *Ave Maria*-palve ja hostiamärgi seose kohta, sest *ora pro nobis*-sõnumiga märkidel oli kujutatud just selle pühaku atribuute, keda enda eest paluma kutsuti. Kuivõrd toomkirik, mille eest suveniir(id?)¹⁴ leiti, on pühendatud Neitsi Maarjale, võib olla tegu ka Jumalaema kaitse all asuva hostia-reliikvia devotsioonimärgiga. Raam (1980, 71) nimetab dokumenteeritud palverännakuid Tallinna toomkiriku juurde. Selle reliikviate kohta puudub aga eraldi uurimus ja praeguses seisus võib vaid oletada, et hiljemalt alates 14. sajandi keskelt, kui kirik väidetavalt nautis Taani kuninga-koja soosingut (Raam 1973, 21), pidi seal olema ka oma reliikvia. Missugune, seda selle märgi põhjal veel järeldada ei saa. Võimalik seos toomkiriku eest leitud devotsioonisuveniiri(de?) ja kiriku või mõne palverännupaiga vahel ootab veel põhjendusi.

Kokkuvõte

Palverändurimärgid on inimese ja ühiskonna vahelise seose materiaalne peegeldus, mida saab uurida arheoloogilise leiuväina kaudu. Kokkuvõtteks võib väita, et märkide tüpoloogia ja leiusituatsioon annavad uusi teadmisi palverännu-

¹¹ Müntide esiküljel oli pikajuukseline kroonitud pea rahapaja isanda nimega, tagakülje tekst märkis müntimiskohta.

¹² 15. sajandi alguses koguni vermiti seal hõbedast ja vasest *short cross*-sterlingeid (vt Stefke 1995).

¹³ U 1363–1422 vermitud Tallinna artigite revers oli inspireeritud samuti 12 kuuliga *short cross*-sterlingitest. 15. sajandi teisel poolel käibel olnud Tallinna killingite reversil oli *long cross*, kuid puudusid 12 kuuli.

¹⁴ Aruandest jääb mulje, et neid leiti kaks tükki (vt Tarakanova 1952, 26, 31), leiumaterjali hulgas õnnestus näha vaid ühte. Leiunimekiri on koostatud tunduvalt hiljem ja seal on suveniiri nimetatud vasest brakteaadiks.

kultuuri kajastumisest isiku tasandil. Arvatava Santiago võltsmärgi ladestumine Tallinna Võllamäe kultuurkihis osutab igal juhul uuele ja veel uurimata tahule Vana-Liivimaa palverännutavades. Samuti äratav tähelepanu, et seni leitud Eesti kammkarpmärgid on kõik vähe esinevate tüpoloogiliste tunnustega, mis võib viidata just kaugete palverännakute tavade eripärale võrreldes mujal Euroopas levinutega. Samas on Santiago märkide suhteliselt vähene ja omapärane esindatus Eesti arheoloogilises materjalis seletatav ka sellega, et enne 14. sajandit, kui Euroopa kalmete kultuurkihti on sattunud enamik teadaolevatest märkidest, ei olnud palverännakud Santiago de Compostelasse siin levinud. Vähemalt puuduvad praegu selle kohta igasugused andmed ja kuigi kirjalikud allikad kinnitavad, et rännakud apostel Jaakobuse hauale Galicias olid siinkandis tuntud 14. sajandi esimesel poolel, osutab arheoloogiline materjal pigem 15. sajandil Tallinna lähedal kanda kinnitanud birgitiinide mõjule apostel Jaakobuse palverännaku tähtsustamisel. Ükski kolmest Tallinna kammkarbist ei saanud leiukohta sattuda enne 15. sajandi algust.

Eesti arheoloogiliste metallmärkide puhul torkab samuti silma nende vähesus, kuid suhteliselt varasem päritolu võrreldes kammkarpmärkidega. Metallmärke ei ole leitud pühitsetud pinnast, mõlemad märgid ja medaljonilaadne suveniir on ladestunud kas väljakul või tänaval. Piritalt leitud suurem kammkarbipool ja Võllamäe märk olid ilmselt kohandatud mütsile kinnitamiseks, ka metallmärkide leiusituatsioon ei välista sellist võimalust. Siiski on materjal üldistuste tegemiseks seni liiga napp. Selliste arheoloogiliste leidude tõlgendamisel on takistuseks palverännakute ja Eesti kirikute reliikviade teema vähene uuritus ajaloolaste poolt.

Tänuavaldus

Eesti palverännumärkide ja -suveniiride uurimisel osutatud abi ja teemakohaste märkuste eest tänan kolleegidest eriti Inna Põltsamit, Kaupo Deemantit, Mauri Kiudsood, Ain Lavi ja Rünno Vissakut.

Kasutatud kirjandus

- Andersson, L.** 1989. Pilgrimsmärken och vallfart: Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien. (Lund studies in medieval archaeology, 7.) Lund.
- Andersson, L.** 1997. Saints, pilgrimages and pilgrims. – Margarete I, Regent of the North: The Kalmar Union 600 years. Copenhagen, 238–243.
- Aus, T.** 1980. Piritla kloostrivaremeist 1979. a. väliuurimistel saadud arheoloogilise leiuainese analüüs. Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Beuningen, H. J. E. van.** 1993. Inleiding. – Heilig en Profaan: 1000 Laatmiddeleeuwse Insignes uit de collectie H. J. E. van Beuningen. (Rotterdam Papers, VIII.) Rotterdam, 1–10.
- Beuningen, H. J. E. van & Koldeweij, A. M.** 1993. Catalogus. – Heilig en Profaan: 1000 Laatmiddeleeuwse Insignes uit de collectie H. J. E. van Beuningen. (Rotterdam Papers, VIII.) Rotterdam, 115–323.

- Birch, D. J.** 1998. Pilgrimage to Rome in the Middle Ages: Continuity and Change. (Studies in the History of Medieval Religion, 13.) Woodbridge.
- Boockmann, H.** 1986. Die Stadt im späten Mittelalter. München.
- Brückner, W.** 1981. Zu Heiligenkult und Wallfahrtswesen im 13. Jahrhundert. Einordnungsversuch der volksfrommen Elisabeth-Verehrung in Marburg. – Sankt Elisabeth: Fürstin, Dienerin, Heilige. Aufsätze, Dokumentation, Katalog der Aufstellung zum 750. Todestag der hl. Elisabeth, Marburg. Sigmaringen, 117–127.
- Catalogue.** – Margarete I, Regent of the North: The Kalmar Union 600 years. Copenhagen, 1997, 279–433.
- Cowe, S. P.** 1984. Pilgrimage to Jerusalem by the Eastern Churches. – Wallfahrt kennt keine Grenzen. München; Zürich, 316–330.
- Donnini, M.** 2000. Santi pellegrini nell'agiografia delle Marche fino al XIV secolo. – Le vie e la civiltà dei pellegrinaggi nell'Italia centrale. Spoleto, 19–41.
- Eco, U.** 1986. Art and Beauty in the Middle Ages. New Haven; London.
- Fischer, W., Bauchot, M.-L. & Schneider, M.** (toim) 1987. Fiches FAO d'identification des espèces pour les besoins de la pêche (Révision 1): Méditerranée et mer Noire: Zone de pêche 37, II, 1. Vertébrés. Rome.
- Flannery, K. V. & Marcus, J.** 1996. Cognitive archaeology. – Contemporary Archaeology in Theory. Oxford; Cambridge, 350–363.
- Folda, J.** 1995. The Art of Crusaders in the Holy Land 1098–1187. Cambridge.
- Georges, A.** 1971. Le pèlerinage à Compostelle, en Belgique et dans le nord de la France, suivi d'une étude sur l'iconographie de saint Jacques en Belgique. (Académie royale de Belgique. Classe des beaux-arts Mémoires, 2: 13.) Bruxelles.
- Herwaarden, J. van.** 1992. Pilgrimages and social prestige: some reflections on a theme. – Wallfahrt und Alltag in Mittelalter und früher Neuzeit. (Österreichische Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-Historische Klasse, SB 592.) Wien, 27–79.
- Hodder, I.** 1991. Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology. Cambridge.
- Hunt, E. D.** 1998. Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312–460. Oxford.
- Johansen, P.** 1954. Das Wunder von Neuhausen in Estland. – Zeitschrift für Ostforschung: Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa, 3: 3. Marburg am Lahn, 416–422.
- Johansen, P.** 1961. Rocamadour et la Livonie. – Annales du Midi. Revue archéologique, historique et philologique de la France Méridionale, LXXIII. Toulouse, 230–231.
- Kiudsoo, M.** 1999. The coin hoard from Puriki, Setumaa. – AVE, 1998. Tallinn, 147–154.
- Koldewij, A. M.** 1993. Pelgrimstekens in de marge: middeleeuwse afbeeldingen va insignes in handschriften en een Jacobusschelp die een applique verloor. – Heilig en Profaan: 1000 Laatmiddeleeuwse Insignes uit de collectie H. J. E. van Beuningen. (Rotterdam Papers, VIII.) Rotterdam, 38–45.
- Krötzl, C.** 1994. Pilger, Mirakel und Alltag: Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter. (Studia Historica, 46.) Helsinki.
- Köster, K.** 1983. Pilgerzeichen und Pilgermuscheln von mittelalterlichen Santiagostraßen: Saint-Léonard – Rocamadour – Saint-Gilles – Santiago de Compostela, Schleswiger Funde und Gesamtüberlieferung. (Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien, 2.) Neumünster.
- Köster, K.** 1984. Mittelalterliche Pilgerzeichen. – Wallfahrt kennt keine Grenzen. München; Zürich, 203–223.
- Labarge, M. W.** 1982. Medieval Travellers: The Rich and Restless. London.
- Lamy-Lassalle, C.** 1971. Les enseignes de pèlerinage du Mont Saint-Michel. – Culte de Saint Michel et pèlerinage au Mont: Millénaire monastique du Mont Saint-Michel, 3. Paris, 271–286.
- Lavi, A.** 1994/95. Aruane arheoloogilistest püüstekaevamistest Tallinna Völlumäel 1994. a. Käsi-kiri AI-s.
- Lavi, A.** 1995. Tallinner Völlumägi (Galgenberg) – die mittelalterliche Hinrichtungsstätte. – TATÜ, 44: 4, 442–447.

- Lavi, A.** 2001. Öhtumaade kultuurisümboloid – Santiago merikarpmärk. – *Horisont*, 4, 48–51.
- LC** = Lettres communes des Papes d'Avignon: Jean XXII, I–XVI. Toim G. Mollat. Paris, 1904–1947.
- Leimus, I. & Molvõgin, A.** 2001. Estonian Collections. Anglo-Saxon, Anglo-Norman and Later British Coins. (Sylloge of Coins of the British Isles, 51.) London: Oxford.
- Levāns, A.** 2001. War Riga eine 'heilige' Stadt im Mittelalter? Religiosität, Pilger und der urbane Raum: Riga in der Wahrnehmung des europäischen Stadtbürgertums. – Starptautiska konference "Hanza vakar – Hanza rīt" / International Conference "Hansa Yesterday – Hansa Tomorrow" Riga, June 8–13, 1998. *Rīga*, 53–81.
- LG** = Livländische Güterurkunden. Toim H. v. Bruiningk & N. Busch. Riga, 1908.
- Liebott, N.-K.** 1982. Hellige Mænd og Kvinder. Højbjerg.
- Liebott, N.-K.** 1988. Metaldektorer og middelalderens fromhedsliv. – Festschrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988. København, 221–223.
- Mangelsdorf, G.** 1992. Das Aachhorn von Greifswald – ein Beitrag zur mittelalterlichen Devotionalienkunde. – *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern*, 1991. Schwerin, 219–225.
- Nottbeck, E. v.** 1884. Die alte Criminalchronik Revals. Reval.
- PA** = Pärnu linna ajaloo allikad / Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau, I. Koost I. Põltsam & A. Vunk. Pärnu, 2001.
- Popper, K. R.** 1989. Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge. London.
- Raam, V.** 1973. Toomkirik. Tallinn.
- Raam, V.** 1980. Kaks fragmentaarset vormiplaati Pirita kloostri. – *Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt*, 3. Artiklite kogumik. Tallinn, 65–77.
- Raam, V.** 1984. Pirita klooster. Tallinn.
- Russow, B.** 1993. Liivimaa kroonika. Tõlk D. Stock & H. Stock. 2. trükk. Tallinn.
- Sachs, H., Badstübner, E. & Neumann, H.** 1980. Christliche Ikonographie in Stichworten. Leipzig.
- Santiago de Compostela: 1000 ans de Pèlerinage Européen.** Gand, 1985.
- Schmugge, L.** 1999. Jerusalem, Rom und Santiago – Fernpilgerziele im Mittelalter. – *Pilger und Wallfahrtsstätten in Mittelalter und Neuzeit*. (Mainzer Vorträge, 4.) Stuttgart, 11–34.
- Spencer, B. W.** 1968. Medieval pilgrim badges: some general observations illustrated mainly from English sources. – *Rotterdam Papers: A Contribution to Medieval Archaeology*. Rotterdam, 137–153.
- Spencer, B.** 1998. Pilgrim Souvenirs and Secular Badges. (Medieval Finds from Excavations in London, 7.) London.
- Stefke, G.** 1995. Der Beginn der Sterling-Prägung in Lund und das Ende der Münzstätte Næstved: Zur Geschichte der Münzprägung des frühen 15. Jahrhunderts im regnum Dacie und im östlichen Norddeutschland. – *Studia Numismatica*. Festschrift Arkadi Molvõgin 65. Tallinn, 151–171.
- Sumption, J.** 1975. Pilgrimage: An Image of Mediaeval Religion. Totowa.
- Tamm, J.** 1977a. Pirita kloostrivaremete 1977. aasta arheoloogiliste kaevamiste leiuväinse teaduslik analüüs. Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Tamm, J.** 1977b. Pirita klooster: Arheoloogiliste kaevamiste aruanne 1977. Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.
- Tamm, J.** 1978. Über die Erforschung der Klosterruine St. Brigitten in Pirita. – *TATÜ*, 27: 4, 363–367.
- Tarakanova, S. A.** 1952. a. Tallinna arheoloogiliste kaevamiste aruanne. Käsikiri AI-s.
- Tarakanova, S. & Saadre, O.** 1955. Tallinnas 1952.–1953. aastal teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemusi. – *MAL*, 11–30.
- UB** = Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch, I–11; II: 1–2. Toim F. G. v. Bunge, H. Hildebrand & L. Arbusow. Reval; Riga; Moskau, 1853–1905.
- Vunk, A.** 1994. Excavations in the New-Pernau quarter of artisans. – *TATÜ*, 43: 1, 60–67.
- Vunk, A.** 1995. Kolgata-grupiga palverändurimärkidest. – *Ars Estoniae Medii Aevi: Grates Villem Raam viro doctissimo et expertissimo*. [Tallinn], 171–182.

- Vunk, A. 1997. Pärnu ja palverännakud. – 100 aastat Pärnu Muinasuurimise Seltsi. Artiklite kogumik. (Pärnumaa ajalugu, 1.) Pärnu, 74–98.
- Ward Perkins, J. B. 1940. Pilgrim-signs and other Pewter badges. – London Museum. Medieval Catalogue. London, 254–264.
- Webb, D. 2001. Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West. (The International Library of Historical Studies, 12.) London; New York.
- Wickens, L. v. 1984. Die Kleidung der Pilger. – Wallfahrt kennt keine Grenzen. München; Zürich, 174–180.

Aldur Vunk

ARCHAEOLOGICAL PILGRIM BADGES FOUND IN ESTONIA

Summary

At present pilgrim souvenirs and primarily pilgrim signs provide the only definite evidence of pilgrimages in the archaeological material of Medieval Livonia. The badges most frequently found in Estonia are made of scallop shells and are connected with pilgrimages to Santiago de Compostela. Written sources confirm the fame of the Santiago pilgrimages in Livonia in the 14th and 15th centuries. The more convex side of a scallop (*Pecten maximus*) shell was found in the remains of the altar of Pirita Abbey in 1977. One badge of great size (114 × 142 mm) has been repeatedly referred to in published material. It is relatively rare because of the holes bored in the ears of the shell. Apparently badges with holes in the ears were intended to be attached to the headgear. It is primarily larger badges, used in the 15th century, that are made in this style. On the basis of the report of the excavations, the badge found in the layer of the destruction of the altar can be dated to the 15th or 16th century, as the Convent of the Order of Saint Brigid operated at Pirita from 1431 to 1577.

In 1979 a scallop shell of average size (54 × 57 mm) was found from the cemetery layer of the same abbey. Burials at the abbey are considered to date from 1420–1574. The upper part of the badge lacks holes for attachment (Fig. 1). Such badges are even rarer than those with holes in the ear sections.

The discovery of a badge (Fig. 2) in Tallinn in 1994, between the substructure of the gallows, seems at first unexpected. It was not possible to determine, on the basis of the position of the badge, the precise time of the deposition of the large (95 × 108 mm) flat left part of the *Pecten* found in the upper (20 cm deep) burial layer. This layer also contained 19–20 scattered dismembered heads and bones. Dating of the posts shows that the stone foundation of the gallows was built at the turn of the 14th and 15th centuries and destroyed, according to Balthasar Russow's Chronicle, in 1577. The location of the find suggests that it may have been a fraud or false badge. The scallop shell turned out to be not a *Pecten maximus* but a specimen of a similar species *Pecten jacobaeus*. This shell is common in the Mediterranean and can also be found in southwest Portugal, but

not on the Galician coast near Santiago de Compostela. It is likely that such badges are forgeries, since both Santiago and the Abbey of Mont-Saint-Michel, which has also been associated with scallop shell symbolism, are located on the coast of the Atlantic Ocean and scallop shells are not associated with any Mediterranean holy sites. The shells can be distinguished by the cross-section of the valve: in *Pecten maximus* the ribs and the areas between the ribs are uniformly covered with lengthwise toruses (Fig. 3: 1), whereas in *Pecten jacobaeus* the area between the ribs is smooth and the ribs carry four toruses (Fig. 3: 2).

The first metal pilgrim badge excavated in Estonia was a badge of older type (with six eyelets) of the Our Lady of Rocamadour, found under Tallinn City Hall Square in 1953. The badge, which bears the inscription *SIGILLVM: BEATEMARIE:DEROCAMADOR*, was identified by historian Paul Johansen in 1961. The inscription refers to the despatch of three citizens of Riga to a pilgrimage to Rocamadour in 1312. The attachment eyelets of the Mandorla-shaped badge (68 × 38 mm) are broken and five holes in the inner edge of the text field (Fig. 4) were used for this purpose. Based on the trace of a break in the lower part and the holes made in place of the broken eyelets, the pilgrim badge found in the layer deposited between the medieval stone pavements has been quite well worn.

During the excavation at 5 Uus Street in Pärnu in 1991, a lead openwork badge with two branches missing from the cross was found in a ditch beside a medieval stone pavement. The initial size of the badge may have been about 8.5 × 7 cm (Fig. 5). Iconographically, the cross, nails and the crown of thorns should be interpreted as the “Passion arms” of Christ (*arma Christi*). In the overall design of the badge, the most important “Passion arm”, a crucifix, has been emphasized. The surviving portion is dominated by the crown of thorns, the attribute of the sufferings of Jesus, which frames Jesus on the Cross, the Virgin Mary and John the Evangelist (Fig. 6). The badge cannot date from before the 14th century, when openwork badges began to be cast. The latest possible date the badge may have been made, however, is presumably the Reformation at the beginning of the 16th century. Judging by the portrayal of *arma Christi*, the badge found in Pärnu could belong to the Good Friday devotion. The most famous item in this relic type is the Black Cross of Pärnu. According to a description dating from 1526, the crown of thorns emphasized on the badge was also the only notable addition to the Black Cross. The trinity portrayed, framed in the crown of thorns, were the patron saints of Pärnu Cathedral. This is also an important attribute, since the altar, which miraculously avoided destruction, presumably originated or was considered to originate from the cathedral that was burnt down in 1263.

In 1952 a pilgrimage souvenir was discovered at 21 Toomkooli Street in Tallinn (Fig. 7). A copper disc 22 mm in diameter and bearing the inscription *AVE MARIA* was found in the pit dug in front of the cathedral. According to the report, the object, decorated on one side, was found at a depth of 3.6–3.8 m from ground level and was dated to the 16th century. In size and shape the disc

resembles a coin, and the selection of such tin, copper alloy and even silver souvenirs is diverse. They are generally designed on one side and are divided into two main types of badges: tin imitations of gold and silver coins and small discs with portrayals of a saint or attributes. The Tallinn badge has, in addition to the hole in its centre, 2 mm wide rivet holes with a 4.5 mm long rivet, the head of which is only slightly wider than the 1 mm wide rivet itself. One can conclude that the badge was attached to a dense 3–4 mm thick material, for instance the cover of a book. Often the name of a relic or a prayer is inscribed on the edge of disc-shaped badges, so that the saint may petition for the owner. The Greek cross used in the design of the souvenir found in front of Tallinn Cathedral permits it to be considered a host. The design of the enclosed cross and 12 balls quite clearly copies the slightly smaller (18 mm in diameter) long cross sterling and their imitations, which were in use also in Hanseatic towns and in Scandinavia in the 14th century and the first decades of the 15th century. About 100 sterling from the 13th and 14th centuries have also been found in Livonia.

In conclusion, the typology and find position of badges provide new knowledge about the reflection of pilgrimage culture on the individual level. In any event, the occurrence of a false Santiago badge in the Tallinn Võllamägi (Gallows Hill) cultural layer points to a new and as yet unstudied facet of the pilgrimages of Old Livonia. It is also noteworthy that the scallop shell badges found by now all possess rarely encountered typological attributes. This may point to the distinctive nature of pilgrimage customs in contrast to those widespread in other parts of Europe. Nevertheless, the infrequent and distinctive occurrence of the Santiago badges in the Estonian archaeological material can also be explained by the fact that before the 14th century, when most of the known badges were deposited in the cultural layer, pilgrimages to Santiago de Compostela were not common here, at least no corresponding data are available yet. Although written sources confirm that pilgrimages to the grave of the Apostle Jacob in Galicia were known in this region from the beginning of the 14th century, the archaeological material points to the influence of the nuns of the Order of Saint Brigid, who became settled near Tallinn in the 15th century, in attaching importance to these pilgrimages. Not one of the three Tallinn scallop shells could have become deposited at the find site before the beginning of the 15th century.

Noticeable is the small number of Estonian archaeological metal badges, but also their relatively earlier origin in comparison with scallop shell badges. Metal badges have not been found in sacred ground, and both the badges and the medallion-like souvenir have been deposited either in the square or in the street.

The larger scallop shell valve, found in Pirita, and the Võllamägi badge were clearly modified for being attached to a hat. The find situation of the metal badges as well does not exclude such a possibility. There is, nevertheless, still too little material to make generalizations. To interpret such archaeological finds, the pilgrimages and Estonian church relics need further, more detailed investigation.